УДК 94 (477) «1953/1956»

Брегеда М. В.

ПОЧАТОК АМНІСТІЇ Й РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО (БЕРЕЗЕНЬ 1953 – ЛЮТИЙ 1956 рр.)

У цій статті автор на основі архівних джерел намагається показати динаміку суспільно-політичних настроїв українського населення у ході проведення політики реабілітації. Розглянуто еволюцію різновидів реабілітаційного процесу (юридичного, соціального, партійного й публічного). Уточнено статистику реабілітованих осіб в УРСР у 1953-1956 рр.

Ключові слова: *ставлення, населення, суспільство, настрої, свідомість, вплив, десталінізація, реабілітація, репресії.*

В этой статье автор на основе архивных источников стремится показать динамику общественно-политических настроений украинского населения в ходе проведения политики реабилитации. Рассмотрена эволюция разновидностей реабилитационного процесса (юридического, социального, партийного и публичного). Уточнена статистика реабилитированных лиц в УССР в 1953-1856 гг.

Ключевые слова: *отношение, население, общество, настроения, сознание, влияние, десталинизация, реабилитация, репресси.*

In this article the author on the basis of archive sources tries to show the dynamics of socially-political moods of the Ukrainian population while the process of rehabilitation. The author also considered the evolution of varieties of rehabilitation (juridical, social, party and public). The statistics of rehabilitative citizens in Ukrainian SSR of 1953-1956 is specified.

Key words: *attitude, population, society, moods, consciousness, influence, destalinization, rehabilitation, reprisals.*

Зі смертю Й. Сталіна назріла потреба в реформуванні системи, що сформувалася в період його диктаторського правління. Розпочалися процеси амністії й реабілітації, які не тільки значною мірою вплинули на підсумок боротьби, що розгорнулася у вищих ешелонах влади, але й здійснили визначальні зміни у свідомості населення.

Проблеми амністії й реабілітації репресованих громадян є доволі актуальними й займають ключові позиції у вітчизняній історіографії. Гадаємо, немає необхідності доводити, що, незалежно від соціального статусу й суспільної активності колишніх ув'язнених, уже одне їх «повернення» вело до якісних змін у суспільстві. Однак, мусимо констатувати, до кінця 1980-х рр. ці питання вивчалися, розглядалися об'єктивно лише в зарубіжних публікаціях [1].

Ґрунтовні наукові дослідження проблем реабілітації, проведені вітчизняними вченими, починають з'являтися з початку 1990-х рр. Відбувається серйозне розширення джерельної бази за рахунок залучення до наукового обігу розсекречених архівних матеріалів. Відзначимо роботи О. Бажана, В. Барана, В. Граба, Н. Жарикової, Л. Місінкевича, В. Наумова, В. Пристайка, Є. Цокура, Ю. Шаповала [2].

Дана стаття присвячена початковому етапу реабілітації, який тривав з березня 1953 по лютий 1956 р. Використані нами матеріали дають можливість реконструювати суспільно-політичну ситуацію перших післясталінських років в Україні. Метою статті є аналіз особливостей проведення амністії, а також юридичної, соціальної, партійної й публічної реабілітації та їх впливу на українське суспільство.

Варто зазначити, що в історіографії немає єдиного підходу щодо змісту терміну «реабілітація». Одні дослідники під реабілітацією розуміють зняття звинувачень суто кримінального характеру й припинення кримінальної справи, інші – поновлення невинного в правах та одночасне відновлення його доброго імені, репутації. Зазначені підходи поєднує американський соціолог Л. Лабедз, який розрізняє юридичну, партійну і публічну реабілітацію [3]. У цілому погоджуючись із ученим, вважаємо, що слід виділити ще один тип реабілітації – соціальну. Вона полягала у відшкодуванні матеріального збитку й наданні суттєвих пільг для сприяння процесу реінтеграції репресованих у суспільстві. Однак, констатуємо, що партійна й соціальна реабілітація проводилася далеко не в усіх випадках, а публічна – триває і в наш час (продовжується робота над виданням багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»). Приймаючи точку зору більшості науковців про повне завершення

реабілітації лише на публічному етапі, зважаючи на вищевикладені обставини, реабілітованими вважатимемо осіб і на попередніх етапах.

Перші практичні кроки нового «колективного керівництва» можна назвати кроками довіри, покликаними ліквідувати очевидні злочини сталінського режиму. Уже 27 березня 1953 р., через 3 тижні після смерті Й. Сталіна, Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про амністію». Щоправда, пропозиція Л. Берії поширити її на засуджених особливими нарадами і трійками, тобто на політв'язнів, не пройшла. Звільненню від покарання підлягали всі особи, засуджені за будь-який злочин на термін до 5 років включно. Звільнялися з місць ув'язнення також особи, засуджені за службові, господарські й окремі військові злочини незалежно від терміну покарання. Позитивним моментом була амністія соціально незахищених верств населення: жінок з дітьми до 10 років і вагітних жінок, неповнолітніх, осіб похилого віку та деяких категорій інвалідів [4].

Потрібно також зазначити, що окремі положення Указу містили норми реабілітаційного характеру. Це була єдина амністія впродовж хрущовської «відлиги» за якою були масово припинені або не порушені кримінальні справи. Важливе значення мала стаття про зняття судимості й надання виборчих прав громадянам, які були раніше судимі й відбули покарання або достроково звільнялися від покарання за даним Указом. Крім того, у 1954-1956 рр. при перегляді справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, обласні комісії були вповноважені знижувати міру покарання до 5 років позбавлення волі та звільняти цих осіб на підставі Указу від 27 березня 1953 р.

Вищевказані положення свідчать про важливу роль амністії в процесі десталінізації суспільства. Безумовно, цей захід став першим ударом по сталінській репресивній системі. За даними Міністерства юстиції УРСР, Прокуратури УРСР, МВС УРСР і Верховного Суду УРСР було: 1. Припинено справ судами УРСР на 51 169 осіб. 2. Звільнено з місць ув'язнення 69 216 осіб. 3. Звільнено від відбуття примусових робіт 57 181 осіб. 4. Припинено слідчих справ на 17 918 осіб. 5. Відмовлено в порушенні кримінальних справ на 9 512 осіб. 6. Скорочена міра покарання на половину терміну 16 960 осіб [5]. Таким чином, Указ «Про амністію» застосований у республіці по відношенню до 221 956 осіб, які відбували покарання і знаходилися під слідством. Зважаючи на кількість припинених або не порушених кримінальних справ, кількість юридично реабілітованих осіб в УРСР становила 78 599.

Показовим було прагнення сталінських наступників, передусім Л. Берії, подати амністію як власну заслугу, набути іміджу визволителя від репресивного гніту. За вказівкою кремлівського керівництва парторганізаціями проводились інструктивні наради і семінари, на яких агітатори спрямовували людей на підтримку партії й уряду в проведенні амністії. Проявами такої підтримки найчастіше були висловлені подяки та взяті виробничі зобов'язання. Також впадали в око майже повна відсутність згадок про Й. Сталіна в публічних виступах і часті позитивні відгуки на його адресу в приватних бесідах. Це говорило про домінування образу вождя в людській свідомості попри намагання партфункціонерів не згадувати про нього.

Негативні висловлювання стосовно періоду сталінського правління були поодинокими і, зазвичай, не мали персоніфікованого характеру. Зокрема після колективного прослуховування по радіо Указу «Про амністію» токар Харківського заводу «Світло шахтаря» Голубєв заявив про «необхідність ліквідації пережитків проклятого минулого у свідомості радянських людей» [6].

Деякі громадяни висловлювали побоювання щодо посилення злочинності й виступали за встановлення випробувального терміну для амністованих. Так вантажник Одеського порту Григоренко в бесіді з товаришами сказав: «Масове звільнення з місць ув'язнення засуджених може викликати зростання дрібних пограбувань. До цього часу в трамваях і тролейбусах ми їздили спокійно, а тепер будемо побоюватися крадіжок» [7]. «Я думаю, що окремих осіб, особливо тих, які неодноразово здійснювали злочини, не потрібно випускати, тому що вони невиправні й будуть розбещувати своєю поведінкою молодь», – заявив інженер мартенівського цеху заводу «Запоріжсталь» Жданко [8].

В окремих випадках виступаючі жалкували, що не звільнили осіб, засуджених за політичними звинуваченнями. Наприклад бухгалтер середньої школи № 1 Луцька М. Лисюк висловився так: «За цим Указом із в'язниці вийдуть лише кримінальні злочинці, а чесних політичних людей із в'язниці не випускають» [9].

Зважаючи на розгнуздану антисемітську кампанію євреї переважно не схвалювали амністію, говорячи, що цей захід має на меті звільнити місця для нових політв'язнів. «Указ вийшов під впливом капіталістичних держав. Там пишуть, що в Радянському Союзі тюрми переповнені, тому уряд вирішив їх розвантажити: випустити бандитів і вбивць, а на звільнене місце додати політичних», – зазначила службовець клубу Сталінського заводу сільськогосподарського машинобудування Кнізберг [10].

Соціальна адаптація осіб, які повернулися з таборів і заслань, була дуже непростою: тавро «ворога народу» – нехай і колишнього – породжувало відчуття неповноцінності в одних, недовіри – в інших. Психологічне відчуження амністованих і реабілітованих від людей вільних долалося з великими труднощами. Тисячі колишніх ув'язнених опинилися на становищі внутрішніх «вигнанців»: їх не завжди приймали на місця попередньої роботи, для них практично був закритий шлях у вищі навчальні заклади, у будь-якому відділі кадрів підозріло дивилися на людину з біографією репресованого. Характерними були такі приклади: при спробах влаштуватися на роботу звільненого з місць ув'язнення Г. Карпова керівники ряду підприємств Сім-

ферополя заявляли йому: «Звідкіля прибув, туди й повертайся», і на роботу його не приймали [11]; директор радгоспу імені Шевченка Полтавської обл., під приводом відсутності вільних робочих місць, відмовляв у прийнятті на роботу амністованим Дзеві й Вірному, водночас приймаючи осіб з числа не судимих [12].

Поганий стан із працевлаштуванням звільнених із місць ув'язнення осіб також пояснювався тим, що з керівниками підприємств і установ не було проведено необхідної роботи, не залучено до цієї справи профспілкові й комсомольські організації, а органи міліції практично не займалися обліком звільнених. Щоб певним чином поліпшити ситуацію, Рада Міністрів СРСР 30 травня 1953 р. прийняла постанову «Про усунення недоліків у працевлаштуванні звільнених по амністії громадян». Однак, серед міського населення, особливо у великих містах, чисельність безробітних амністованих і реабілітованих осіб продовжувала залишатися доволі високою.

За перші три місяці з моменту виходу Указу «Про амністію» на територію УРСР прибуло й прописано з числа звільнених за амністією – 144 638 осіб, із них: у Києві – 3 953; в обласних центрах республіки – 28 191; в інших містах областей – 38 457; у решті місцевостей республіки – 74 037. Із загальної кількості прописаних – працевлаштувалися – 108 224 особи (74,8 %), у тому числі: по Києву – 1 731 (43,8 %); у обласних центрах – 18 839 (66,8 %); у інших містах – 26 747 (69,6 %) і у решті місцевостей – 60 903 (82,3 %) [13].

Заслуговує на увагу той факт, що після застосування амністії значно збільшилася кількість клопотань від амністованих і реабілітованих осіб про відміну вироків судових органів у частині конфіскації їх майна або звільнення від сплати коштів на покриття збитків, заподіяних ними державним і громадським підприємствам та організаціям. Зокрема, якщо до застосування загальної амністії такі клопотання надходили в Президію Верховної Ради УРСР одиницями, то після неї їх одержували по 300-350 на місяць. Більшість із них відхилялась, оскільки вироки судових органів у частині конфіскації майна засуджених уже були приведені до виконання. І лише в окремих випадках, коли родина засудженого за малозначні злочини потрапляла в тяжкий стан у зв'язку з конфіскацією помешкання та коли такий вирок ще не було виконано, – конфіскація майна скасовувалась. Клопотання засуджених про звільнення їх від покриття заподіяних збитків державним і громадським підприємствам або організаціям, як правило, відхилялись [14].

Так було відхилено заяву громадянки О. Борківець про повернення будинку, який фактично конфіскували 27 лютого 1953 р. за вироком Особливої наради при МВС СРСР і передали у власність школи села Котельва Полтавської обл. Оскільки вирок суду в частині конфіскації майна було виконано ще до видання Указу «Про амністію», Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР від 29 вересня 1953 р. «Про судову практику по застосуванню конфіскації майна» не могла бути застосована, і дане майно поверненню не підлягало [15]. Громадянка Н. Вихровська отримала відмову на скаргу про повернення житлової споруди в селі Торговиця Рівненської обл. на підставі ст. 76 Земельного Кодексу УРСР, яка передбачала, що особи, праця яких не задіяна протягом двох сівозмін у сільгоспдворі, позбавлялися права на майно цього сільгоспдвора [16].

Відчуваючи складнощі з працевлаштуванням, не маючи власного житла, перебуваючи під постійним тиском громадськості, фактично кинуті напризволяще амністовані й реабілітовані громадяни часто були змушені ставати на злочинний шлях. Красномовними є такі дані. Із 1 квітня по 20 червня 1953 р. на території УРСР було зареєстровано всього 6 696 злочинів, із них: скоєно особами, звільненими по амністії – 1 196 злочинів (17,9 %), за якими притягнуто до відповідальності – 1 383 особи. Найбільше кримінальних проявів зафіксовано у великих за кількістю населення областях і містах, де відчувалися значні проблеми із соціальною адаптацією амністованих і реабілітованих (Сталінська обл. – 234, Сталіно – 74, Харків – 69, Ворошиловградська обл. – 65, Полтавська обл. – 63, Дніпропетровськ – 55, Запорізька обл. – 54, Київ – 52) [17].

4 квітня 1953 р. було опубліковано сенсаційне повідомлення МВС СРСР про припинення «справи лікарів» і повну реабілітацію залучених по цій справі діячів медичної науки. Зазначалося, що «звинувачення, висунуті проти них, є хибними, а документальні дані, на які спирались працівники слідства, безпідставними. Свідчення заарештованих… отримані працівниками колишнього МДБ шляхом застосування недопустимих… способів слідства» [18]. Тим самим вперше правомірність діяльності органів безпеки була поставлена під сумнів на офіційному рівні.

Прихований удар завдавався й по престижу недавно померлого вождя. Процес публічної реабілітації кремлівських лікарів говорив про відмову нового керівництва від сталінської політики в єврейському питанні у післявоєнний період. По суті, інкриміновані їм злочини визнавалися як такі, що були вигадані для обґрунтування антиєврейських репресій у СРСР.

Несподіване припинення «справи лікарів» викликало далеко неоднозначну реакцію українського населення. Крім такого звичного схвалення й підтримки кожного рішення вищих партійно-державних органів, зустрічалося багато випадків недовіри повідомленню МВС СРСР про невинність лікарів. За свідченнями реабілітованого по цій справі Я. Рапопорта, значна частина населення була розчарована «неочікуваною осічкою спущеного курка» [19]. Подібні настрої громадян можна пояснити впливом розгорнутої антисемітської кампанії, яка не могла відразу ж бути припинена за вказівкою «верхів». Людям дуже складно було відмовитися від нав'язаних офіційною пропагандою стереотипів. Зокрема О. Вітковська, інспектор житлово-комунального відділу Головного управління училищ і шкіл ФЗН УРСР,

сказала: «Я не вірю в повідомлення МВС СРСР про реабілітацію лікарів і професорів, звинувачених у шпигунській і диверсійній діяльності, оскільки вони зуміли викрутитися. Вони, безумовно, винні й брали участь у вбивстві керівних осіб. Це повідомлення зроблено для якихось інших, напевно, політичних цілей. Тепер євреї піднімуть голову й почнуть знову розкрадати» [20]. У місті Білгород-Дністровському було розклеєно 14 листівок з антисемітським змістом. Ось фрагменти однієї з них: «Жиди – продажна американська шкура! Вони шкодять Радянській владі... За нашого батька і вчителя товариша Сталіна!» [21].

На відміну від амністії, що була передусім сприйнята населенням як акт гуманності, доброї волі нового керівництва, припинення «справи лікарів» змушувало задуматися про законність винесених раніше рішень, про відновлення справедливості щодо десятків тисяч радянських громадян. Так, начальник Київського заводу «Південелектромонтаж», член КПРС М. Паньків заявив, що «в 1937-1938 рр. можна було врятувати дуже багато людей, які були ні в чому невинні» [22]. Водночас зустрічалися прояви невдоволення тим, що реабілітація почалася саме з євреїв. Наприклад, в анонімному листі до редакції газети «Правда» зазначалося: «Велику справу розпочав наш уряд: він дав ясно зрозуміти, що в минулому існував упереджений розгляд справ, і відкрив народу своє бажання змінити внутрішню політику. Але чому ж цей акт світового значення почався зі звеличення купки євреїв і приниження росіян? Скільки невинних жертв репресій 1933-34 і 1937-38 рр. ще знаходяться в таборах, але не їх у першу чергу реабілітували, а купку євреїв!...» [23].

Поодинокими були висловлювання, що містили критику Й. Сталіна. У суспільній свідомості продовжував домінувати позитивний образ вождя. Негативні відгуки переважно лунали на адресу органів внутрішніх справ. «МВС СРСР потрібно вжити рішучих заходів для припинення фактів подібної дискредитації людей. Скільки проклять було висловлено народом на адресу, як тепер виявилося, невинних людей», – говорив начальник військової кафедри Одеського медичного інституту, генерал-майор Рейзен у бесіді зі співробітниками [24].

Впадало в око те, що було мало висловлювань із вимогою покарати осіб, причетних до фальсифікації «справи лікарів». Із цього приводу відомий історик О. Зубкова слушно зазначає, що визнання повної невинності жертв означало б не зняття проблеми вини, а перенесення її на тих, хто беззаконня чинив, і в якійсь мірі на тих, хто цей порядок речей приймав. Нехай побічно, але тягар відповідальності в такому випадку падав на усіх, хто залишався на свободі. Не кожна свідомість готова прийняти на себе цей тягар, а тим більше свідомість людей, сформована на принципі протистояння [25].

Протягом 1953-1955 рр. було проведено реабілітацію ще по ряду «резонансних справ»: «справі мінгрельської націоналістичної організації» (10.IV.1953), «справі авіаторів» (29.V.1953), «ленінградській справі» (30.IV.1954) та «справі Єврейського антифашистського комітету» (22.XI.1955). Як бачимо, на початковому етапі реабілітація стосувалася лише політичних процесів післявоєнного часу, залишивши поза увагою сфальсифіковані в 20-30-х рр. кримінальні справи та процес депортації народів у період Великої Вітчизняної війни, до яких сталінські підлеглі мали пряме відношення. І зрозуміло чому: головною метою цих кроків було прагнення зміцнити власне становище у владних структурах, підняти будь-якими способами особистий авторитет, виключивши себе з числа осіб, відповідальних за злочини сталінського режиму. Вочевидь, можемо говорити про залежність реабілітаційних процесів від політичної кон'юнктури.

Реакція українців на припинення «резонансних справ» післявоєнного часу була суттєво диференційованою. Одна частина населення перебувала під впливом стереотипів, сформованих сталінською пропагандою, і не могла повірити в невинність реабілітованих осіб. Вона була переконана в правильності й законності покарання, адже воно виносилися в роки правління обожнюваного ними кумира. Друга частина, яка в тій чи іншій мірі постраждала від сталінських репресій, не задовольнилася проведеними реабілітаційними заходами й вимагала їх активізації, передусім наполягаючи на відновленні справедливості щодо себе і своєї родини. Третя частина, переважно працівники органів внутрішніх справ і державної безпеки, підтримуючи в публічних виступах проведення реабілітації, у приватних бесідах висловлювалася стосовно цього процесу негативно, побоюючись власної відповідальності за причетність до організації масових репресій.

Важливим кроком у ході реабілітації став перегляд справ на осіб, засуджених за політичними звинуваченнями. У вересні 1953 р. було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР, згідно з яким Верховний Суд одержав право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, трійок НКВС та Особливої наради при НКВС – НКДБ – МВС − МДБ СРСР. Ця процедура надзвичайно стримувала перегляд судових справ, і тому з 1954 до лютого 1956 р. Верховний Суд СРСР реабілітував тільки 7 679 громадян [26].

Згідно постанови ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. були створені Центральна й місцеві комісії з перегляду справ осіб, засуджених за контрреволюційну діяльність, які утримувалися в місцях позбавлення волі. До 1 березня 1956 р. обласні комісії, створені в УРСР, фактично завершили свою роботу. Вони переглянули 81 921 справу на 130 464 осіб і винесли рішення про зміну вироків у 36 166 справах (44,2 %) стосовно 52 445 осіб (40,2 %), у тому числі:

1. Про відміну вироків і припинення справ – 835 справ (2,3 %) на 1 173 особи (2,2 %).

2. Про зниження міри покарання до 5-ти років ВТК[1] із застосуванням Указу від 27.III.1953 р. «Про

[1] ВТК – виправно-трудова колонія

амністію» – 3 836 справ (10,6 %) на 5 822 особи (11,1 %).

3. Про зниження міри покарання до відбутого терміну – 6 929 справ (19,2 %) на 10 443 особи (19,9 %).

4. Про зниження міри покарання до 10 років ВТК і нижче – 23 585 справ (65,2 %) на 33 487 осіб (63,9 %).

5. Про відміну вироків і повернення справ на дослідування – 294 справи (0,8 %) на 399 осіб (0,8 %).

6. Про перекваліфікацію злочину без зниження міри покарання – 440 справ (1,2 %) на 744 особи (1,4 %).

7. Про відміну спецпоселення – 287 справ (0,8 %) на 377 осіб (0,7 %) [27].

Як бачимо з наведених даних, кількість припинених справ щодо політв'язнів («контрреволюціонерів») була мізерною і складала трохи більше 2 % від загальної чисельності справ зі зміненими вироками, кількість юридично реабілітованих осіб становила 1 173 (2,2 %). Усього ж було звільнено 17 438 осіб, засуджених за контрреволюційну діяльність (33,3 %). У переважній більшості справ засудженим знижувалася міра покарання до 10 років і нижче. Це можна пояснити великими термінами позбавлення волі для ув'язнених, що нерідко досягали 25 років.

Помітну роль у суспільному житті відіграли Укази Президії Верховної Ради СРСР, прийняті у вересні 1955 р. Відповідно до Указу від 3 вересня «Про дострокове звільнення засуджених з місць ув'язнення» передбачалося звільнення соціально незахищених верств населення: інвалідів, пристарілих, осіб з важкими невиліковними хворобами, вагітних жінок та жінок, які мали малолітніх дітей (із таборів, колоній і в'язниць МВС УРСР мало вийти 8 884 осіб) [28]. Загалом відіграючи позитивну роль, Указ викликав багато нарікань населення, оскільки застосовувався без урахування небезпечності вчиненого злочину. Із числа достроково звільнених з місць ув'язнення осіб, засуджених за крадіжки, майже 100 осіб незабаром знову були притягнуті до судової відповідальності за такі ж злочини. Прокуратура УРСР змушена була дати вказівку прокурорам областей республіки тимчасово не застосовувати Указ відносно 368 осіб, засуджених за крадіжки у великих розмірах [29].

Значне збурення громадськості спричинив Указ від 17 вересня «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.». Згідно з Указом, із місць позбавлення волі мали вийти 1 444 осіб, термін покарання скорочувався 372 осіб [30]. Безперечно, амністії підлягало багато українців, які з незалежних від них обставин потрапили в полон до німців і були засуджені за «пособництво ворогу». Проте негативну реакцію українського населення детермінувало звільнення з місць ув'язнення колишніх поліцаїв, старост та інших поплічників німецьких окупантів. У зведеннях, що надходили з обкомів до ЦК КПУ, наводилися численні факти побиття амністованих, підпалу їх будинків та завдання їм інших матеріальних збитків. Цікавим є такий факт: 1 листопада 1955 р., під впливом Указу «Про амністію», до органів МВС з'явився з повинною колишній «поліцай», житель села Новий-Білоус Чернігівської обл. В. Колініченко. Побоюючись покарання за скоєні злочини, він знаходився на нелегальному становищі й перебував у схроні під будинком із 1944 р. (протягом 11 років!). Утім, відповідальності перед односельцями, які вважали його звільненим за амністією, не вдалося уникнути – 6 листопада 1955 р. невідомими особами був підпалений будинок, де він проживав. У гасінні пожежі, крім родичів Колініченка, ніхто з жителів села участі не брав. Під час пожежі лунали вигуки окремих громадян із вимогою «посмалити» самого Колініченка [31]. Зауважимо, що реабілітація за двома зазначеними Указами практично не проводилася й торкнулася невеликої кількості осіб. Зокрема, було амністовано зі зняттям судимості й відновленням у всіх громадянських правах письменника П. Нечая, який 1946 р. був засуджений Ворошиловградським обласним судом до відбуття ув'язнення у виправно-трудовому таборі на 10 років за «співробітництво з німецькими окупантами» [32].

Усунути недоліки в процесі соціальної реабілітації мала постанова Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 р. «Про трудовий стаж, працевлаштування і пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності й згодом реабілітованих». Згідно з цим документом час перебування реабілітованих у місцях ув'язнення чи засланні зараховувався до трудового стажу. Постанова зобов'язувала керівників міністерств, відомств, підприємств і установ працевлаштовувати таких громадян. При цьому за попереднім місцем роботи їм виплачувалася двохмісячна зарплата, виходячи з існуючого до дня реабілітації місячного окладу (ставки) за посадою, що займалася до арешту. У випадку посмертної реабілітації – виплата проводилася сім'ям цих громадян. Пенсії реабілітованим, які досягнули встановленого віку, призначалися незалежно від того, чи працювали вони після звільнення. Виконкоми Рад повинні були першочергово забезпечувати їх житлом [33].

Позитивний ефект від даної постанови можемо простежити на прикладі Києва, де до цього відчувалися найбільші проблеми із соціальною адаптацією виправданих осіб. На 1 квітня 1956 р. в Київ прибуло 146 реабілітованих, із яких: 1. Працевлаштовані – 72. 2. Забезпечені житловою площею – 52. 3. Узяті на квартирний облік – 35. 4. Перебували на обліку на отримання житлової площі, але в Києві не проживали – 14. 5. Отримали призначення пенсій – 30. 6. Оформлялися на пенсію – 3 [34]. Ситуація суттєво поліпшилася і в інших областях УРСР, окрім Сталінської та Ворошиловградської.

У цілому, за даними МВС УРСР, за період із березня 1953 по лютий 1956 р. в міста і села республіки прибуло з місць ув'язнення по амністії та відбутті терміну покарання 331 372 осіб. Із даної

кількості осіб не працевлаштованими залишалися 22 813 (6,9 %) [35]. Повторно було заарештовано 49 994 осіб (15,1 %), із них за злочини 36 107 осіб (10,9 %), у тому числі: за вбивства – 592, бандитизм і розбій – 2 636, крадіжки – 16 619, спекуляцію й інші злочини – 16 260. Найбільше повторних злочинів припадало на Сталінську (9891) й Ворошиловградську (4049) обл. [36].

Напередодні XX з'їзду зросла кількість апеляцій до партійних органів стосовно рішень про виключення зі складу КПРС. За станом на 1 липня 1956 р.: 1. Із 1155 апеляцій, розглянутих обкомами КПУ, задоволено 587 (50,8 %). 2. Із 168 апеляцій, розглянутих Партійною Комісією при ЦК КПУ, задоволено 66 (39,3 %) [37]. Такий низький відсоток відновлених у партії громадян, певною мірою, можна пояснити тим, що апеляції подавало багато осіб, які були виключеними з партії, але не були засудженими. Однак, і юридично реабілітовані громадяни не завжди отримували партійну реабілітацію. Про це свідчать такі дані: у 1955 р. Партійною Комісією при ЦК КПУ було розглянуто 45 персональних справ на реабілітованих судовими органами осіб, які були виключені з партії у 1937-1938 рр. За результатами розгляду: відновлено в партії – 37 осіб, відмовлено у відновленні – 5 осіб, реабілітовано в партійному порядку посмертно – 3 осіб [38].

Публічна реабілітація майже не проводилася на початковому етапі. Стосувалася вона лише окремих відомих партійних і державних діячів, творчих працівників, науковців, які були незаконно репресовані в попередні роки. Реабілітація проводилася згідно з проханнями про перегляд судових справ, що надходили до вищих партійно-державних органів. У деяких випадках і самі органи могли виявляти ініціативу стосовно виправдання тієї чи іншої особи. Відновлення доброго імені, репутації репресованих громадян здійснювалося й посмертно. Так, наприклад, була задоволена скарга професора Київської державної консерваторії М. Донець-Тесейр про публічну реабілітацію померлого чоловіка – М. Донця, яка надійшла в січні 1954 р. до ЦК КПУ. М. Донець, Народний артист УРСР, нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, у липні 1941 р. був заарештований у Києві. У процесі слідства, перебуваючи в ув'язненні, він помер від розриву серця. На прохання вдови відділ пропаганди й агітації ЦК КПУ дозволив відновити чесне ім'я М. Донця, дискредитоване арештом, шляхом використання пластинок із його піснями в радіоефірі [39].

Таким чином, перший етап реабілітації репресованих громадян носив у основному негласний і прихований характер. Шляхом підрахунку вищенаведених даних вбачаємо, що чисельність юридично реабілітованих осіб в УРСР за період з березня 1953 по лютий 1956 р. становила близько 85 тисяч. Переважна більшість осіб, які виправдовувалися, обвинувачувалась або була засуджена за незначні злочини з малим терміном покарання. Реабілітація практично не торкнулася справ громадян, репресованих за політичними звинуваченнями. Оскільки не було розроблено єдиної процедури проведення амністії й реабілітації, звільнені особи відчували труднощі в процесі реінтеграції у суспільне життя. Багато з них не змогли адаптуватися і ставали на злочинний шлях. Вищі партійно-державні органи були змушені прийняти ряд нормативно-правових актів, щоб певним чином полегшити соціальну і партійну реабілітацію репресованих. На відміну від амністії, що була передусім сприйнята населенням як акт гуманності, доброї волі нового керівництва, реабілітація за «резонансними справами» змушувала задуматися про законність винесених раніше рішень, про відновлення справедливості щодо десятків тисяч радянських громадян. У той же час процеси амністії й реабілітації доволі часто детермінували негативну реакцію громадськості, посилення критичних настроїв населення щодо влади, недовіру і тиск людей на звільнених осіб. З одного боку, це пояснювалося недосконалістю механізмів та широкими масштабами проведення даних процесів, а з іншого – усталеними в людській свідомості стереотипами, що були сформовані з допомогою офіційної пропаганди.

Сподіваємося поставлена нами проблема буде розвинута в подальших наукових дослідженнях. На наш погляд, в історіографії бракує детального статистичного аналізу реабілітаційного процесу в радянській Україні. Недостатньо уваги приділяється питанням соціальної та партійної реабілітації незаконно репресованих громадян. Крім того, інтерес викликають проблеми впливу процесу реабілітації на масові настрої українського населення та реінтеграції виправданих осіб у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Labedz L. Resurrection and Perdition / L. Labedz // Problems of Communism. – 1963. – V. 12. – № 2; Levytsky B. The Stalinist Terror in the Thirties: Documentation from the Soviet Press / B. Levytsky. – Stanford, 1974; Oppenheim S. A. Rehabilitation in the Post-Stalinist Soviet Union / S. A. Oppenheim // The Western Political Quarterly. – 1967. – V. 20. – № 1; Van Goudoever A. P. The Limits of Destalinization in the Soviet Union. Political Rehabilitations in the Soviet Union since Stalin / A. P. Van Goudoever. – L. ; Sydney, 1986.
2. Бажан О. Реабілітаційні процеси в Україні в 50-х – на поч. 60-х рр. XX ст. / О. Бажан // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 421–436; Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів, 1996; Граб В. І. У лещатах ДПУ: Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури / В. І. Граб. – Полтава, 1999; Жарикова Н. А. Реабилитация жертв сталинизма и тоталитаризма в Украине (сер. 50-х – 1991 гг.) / Н. А. Жарикова : дис. … канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1995; Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій у пер. пол. 50-х рр. XX ст. / Л. Л. Місінкевич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К., 2003. – Вип. 22-23. – С. 374–389; Наумов В. П. Н. С. Хрущёв и реабилитация жертв массовых политических репрессий / В. П. Наумов // Вопросы истории. – 1997. – № 4. – С. 19–36; Пристайко В. Реабілітація жертв сталінізму / В. Пристайко // Історія в школах України. – 2001. – № 2.– С. 12–16; Цокур Є. Г. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953-1964 рр. / Є. Г. Цокур : дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000; Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

3. Борисов Ю. С. Политическая реабилитация в СССР (1950-1960-е гг.) в освещении западной историографии / Ю. С. Борисов, А. В. Голубев // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 206.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4087. – Арк. 491–492.
5. Там само. – Спр. 2833. – Арк. 54–55.
6. Там само. – Арк. 2.
7. Там само. – Арк. 5.
8. Російський державний архів новітньої історії (далі РДАНІ). – Ф. 5. Оп. 30. Спр. 36. – Арк. 12.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2833. – Арк. 17–18.
10. РДАНІ. – Ф. 5. Оп. 30. Спр. 36. – Арк. 13.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4307. – Арк. 1.
12. Державний архів Полтавської області. – Ф. 15. Оп. 2. Спр. 1291. – Арк. 88.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3123. – Арк. 27.
14. Там само. – Спр. 2832. – Арк. 31–32.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2. Оп. 8. Спр. 11548. – Арк. 102–103.
16. Там само. – Оп. 9. Спр. 1284. – Арк. 45.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3123. – Арк. 30–31.
18. Правда. – 1953. – 4 апреля. – С. 2.
19. Рапопорт Я. Л. На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года / Я. Л. Рапопорт. − СПб. : Изд-во «Пушкинского фонда», 2003. − С. 192.
20. ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2773. – Арк. 92.
21. Там само. – Спр. 2736. – Арк. 101.
22. Там само. – Спр. 2773. – Арк. 87.
23. РДАНІ. – Ф. 5. Оп. 30. Спр. 5. – Арк. 9.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2773. – Арк. 103–104.
25. Зубкова Е. Ю. Общество и реформы 1945-1964 / Е. Ю. Зубкова. – М., 1993. – С. 119.
26. Шаповал Ю. Десталінізація / Ю. Шаповал // Довідник з історії України (А-Я) / [за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – К., 2001. – С. 205.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4306. – Арк. 28–29.
28. Там само. – Спр. 4088. – Арк. 142.
29. Там само. – Арк. 140.
30. Там само. – Арк. 142.
31. Там само. – Спр. 4083. – Арк. 244–245.
32. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 590. Оп. 1. Спр. 265. – Арк. 6.
33. Там само. – Арк. 14.
34. ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4403. – Арк. 36.
35. Там само. – Спр. 4307. – Арк. 4.
36. Там само. – Арк. 2.
37. Там само. – Спр. 4271. – Арк. 39.
38. Там само. – Арк. 5.
39. Там само. – Спр. 4377. – Арк. 12.

Рецензенти: д.і.н., професор О. П. Тригуб;
к.і.н., доцент О. С. Морозова

© Брегеда М. В., 2011

Надійшла до редколегії 11.03.2911 р.